
PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISELJAVANJA SRBA I CRNOGORACA SA KOSOVA I METOHIJE POD VLAŠĆU JOSIPA BROZA TITA

Dr Miomir Gatalović*

APSTRAKT: U radu se analizira iseljavanje Srba i Crnogoraca sa prostora Kosova i Metohije u širem vremenskom okviru XX veka, a posebno u doba vlasti Josipa Broza Tita od 1944. do 1980. godine. U tom periodu kroz različite društvene, političke i sigurnosne prilike na terenu, iselilo se sa prostora Kosova i Metohije više od stotinu hiljada Srba i Crnogoraca, najčešće pod snažnim pritiscima Albanaca, koji su pokušavali da ostvare prevlast i unisonost svoje nacije. Jedan od najvrednijih hroničara tih teških trenutaka bio je episkop raško-prizrenski Pavle, potonji patrijarh Sрpske pravoslavne crkve.

KLJUČNE REČI: Albanci, Josip Broz Tito, Jugoslavija, Kosovo i Metohija, migracije, nacionalna manjina, nacionalno pitanje, episkop (patrijarh) Pavle, Srbi, Srbija

Antagonizam dve najbrojnije nacije na Kosovu i Metohiji (KiM) – Srba i Albanaca prisutan je vekovima i zasnovan na razlikama u etničkom poreklu, veri i jeziku, kao i težnji za dominacijom nad zajedničkim životnim prostorom. Procesi naseljavanja i iseljavanja stanovništva na KiM predstavljaju konstantu dugog trajanja u toj borbi, što su velike sile, shodno svojim interesima, umnogome podsticale, dodatno produbljujući međunacionalno nepoverenje. Tako su Srbi kao Sloveni i većinski pravoslavci obično bili suprotstavljeni Albancima koji su poglavito muslimani i čije poreklo, zbog nepostojanja verodostojnih istorijskih izvora, predstavlja enigmu koja je planski korišćena za plasiranje različitih istorijskih konstrukcija. Posebno su albanskim nacionalizmom manipulisale velike evropske sile, u prvom redu Austrougarska, kako bi proširile svoju dominaciju na Balkanu.¹

* Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd, Republika Srbija
miomir.gatalovic@isi.ac.rs

¹ Videti više: Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас* (Београд: Clio, 2001); Ђорђе Борозан, *Великоалбанско питање 1878–1998* (Подгорица: ЦАНУ, 2002); Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912* (Београд: ЗУ, 2009); Теодора Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*

U doba Turskog carstva, do 1912. i tokom Prvog i Drugog svetskog rata u podređenom položaju se nalazio srpski narod na koji su Albanci, kao povlašćeni, vršili pritisak da se iseljava, prisvajajući njihovu imovinu, ubijajući ih i rušeći im spomenike kulture i duhovnosti kako bi se zatro svaki trag njihovog prisustva. Između dva svetska rata, tokom postajanja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca (SHS), odnosno Kraljevine Jugoslavije, na Albance se mahom gledalo kao na strano tkivo sklonoo pobunama koje je držano na niskom obrazovnom nivou i prema kojem su primenjivane represivne mere. Naime, jugoslovenska država nije mogla da reši složeno pitanje kako da u sebe integrise Albance koji su bili jedna od brojčano najvećih i kulturno najzaostalijih nacionalnih manjina. Tako je pokušana skromna kolonizaciju srpskog življa, pored ostalih prostora nove države i na prostoru KiM, ne bi li se donekle obnovio njegov nacionalni potencijal, što je posle Drugog svetskog rata anulirano zabranom povratka kolonista koji su tokom rata proterani i čija su imanja zaposeli Albanci. Pored toga, žandarmerija je postala ključni činilac održanja državne uprave, a jedna od prvih većih akcija bilo je razoružavanje stanovništva, što je izazvalo veliko nezadovoljstvo Albanaca i na kraju nije dalo željene rezultate. Pacifikacija, koju je država forsirala od 1921, podrazumevala je aboliciju za one albanske odmetnike – kačake, koji bi se do određenog roka predali vlastima, izuzev za počinioce najtežih zločina, premda su, i pored toga, primenjivane mere likvidacije i raseljavanja njihovih porodica. Iako je od 1918. do 1923. stavljen pod policijsku kontrolu 533 kačaka, već 1923. evidentirano ih je još oko 530, koji su ostali van domaćaja organa vlasti.²

Ustav Kraljevine SHS iz 1921. utvrđio je da su svi građani jednaki pred zakonom i manjinama je dozvoljena osnovna nastava na maternjem jeziku. Ipak, Albanci su se suprotstavljali organizovanoj vlasti jer su navikli na svoje plemenske običaje i zakon Leke Dukađinija, a i zbog toga što su izgubili privilegovani položaj koji su imali u Turskom carstvu. Albansko društvo je izgrađivano na tradiciji samodovoljnosti i na Kraljevinu SHS je gledalo kao na neprijateljsku tvorevinu, čiju je vlast doživljavalo kao privremenu okupaciju, do nekog budućeg dana ujedinjenja sa maticom Albanijom.³ Kosovo i Metohija je *prostor na kome su se sukobljavale dve ideje – državna ideja integralnog jugoslovenstva i velikoalbanska ideja koja se uz podršku velikih sila, naročito Italije, širila među albanskim stanovništvom. Granični incidenti i antindržavna propaganda bili su gotovo svakodnevni.*⁴

S druge strane, osim kada je reč o ispovedanju vere, nova država se nije trudila da previše izade u susret Albancima, posebno u pogledu redovnog školstva, pa je

(Београд: ФВ, ИЕС, 2016); Душан Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)* (Београд: Clio, 2021).

² Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevinu SHS* (Београд: INIS, 2002), 90; Драги Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924* (Приштина, Косовска Митровица: ИСК, ФФ, 2005), 177; Момчило Павловић и Предраг Ј. Марковић, *Косово и Метохија: прошлост, памћење, стварност* (Београд, Источно Сарајево, Нови Сад: ЗУНС, ИСИ, Препород ММ, 2009), 21; Момчило Павловић и др., *Косово и Метохија – век важних догађаја 1912–2012* (Београд, Нови Сад: ИСИ, ЦИП, 2012), 12.

³ Божица Славковић Мирић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, (Београд: ИП Просвета, ИП Принцип, 2018), 24.

⁴ Isto, 7.

bilo primetno odsustvo odeljenja u koja bi išla albanska deca. Školske 1924/25. otvorena je u Skoplju Velika državna medresa *Kralj Aleksandar*, u rangu gimnazije, čiji su učenici tokom tridesetih godina XX veka bili nosioci ilegalnog rada albanske omladine i dominantan deo prve generacije albanskih intelektualaca u Jugoslaviji. Navedenom bi trebalo dodati da je prema državnim popisima na području kasnije ustanovljenog KiM 1921. živelo 439.010 stanovnika, a 1931. – 552.064, od čega je Albanaca i Turaka bilo 60,1%, Srba i Crnogoraca 32,7%, a ostalih etničkih grupa 7,3%. Dakle, Albanci iako nacionalna manjina u okviru Jugoslavije, bili su zapravo nacionalna većina na teritoriji koju danas obuhvata KiM. Stoga su porazni podaci da je u školskoj 1927/28. osnovnu nastavu pohađalo svega 7.655 albanskih učenika, od čega 232 devojčice. Prema podacima iz 1940/41. na području KiM osnovne škole je pohađalo 24.914 srpskih i crnogorskih učenika i skoro upola manje – samo 11.876 albanskih đaka. U pojedinim selima nastava je na albanskem jeziku održavana ilegalno, a nepismenost albanske populacije iznosila je 90–95%.⁵

Kraljevina SHS je bila (načelno, uz neke manje administrativne promene do 1929. godine) administrativno podeljena na 33 oblasti, pri čemu je prostor KiM bio rasparčan shodno proklamovanom principu izbegavanja nacionalnog grupisanja na jednoj teritoriji. Kosovski okrug sa centrom u Prištini obuhvatao je veći deo Kosova, ali i srezove Kuršumlija, Lebane i Prokuplje u kojem je dominiralo srpsko stanovništvo. U sastav Raške oblasti ušli su srezovi Vučitrn i Kosovska Mitrovica, a u Zetsku oblast srezovi Peć i Istok sa većinskim albanskim stanovništvom. Novom administrativnom podeлом u Kraljevini Jugoslaviji posle 1929. prostor KiM je pripao trima banovinama – Vardarskoj (prištinski, gniljanski, kačanički, prizrenski, podgorski i uroševački srez), Zetskoj (istočki, đakovički, podrimski, pečki, drenički i kosovskomitrovački) i Moravskoj (lapski i vučitrnski). U međuratnom periodu država nije uložila naročiti napor da privredno oživi prostor KiM gde je pre 1912. bilo obrađeno svega 10,6% zemlje, a čak 87% stanovništva se bavilo poljoprivredom na sitnim seoskim posedima.⁶

Tri krupna pitanja su opterećivala prostor KiM – agrarna reforma, kolonizacija i iseljavanje stanovništva. Agrarni sudovi su od 1934. započeli intenzivan rad na agrarnoj reformi, kojom su nekadašnje čifcije postale sopstvenici zemlje za posed do 5 ha, dok je kolonizacija pretežno srpskog stanovništva vršena posle Prvog svetskog rata, kako bi se uspostavila nacionalna ravnoteža i rešio problem siromaštva. Pitanje kolonizacije je pravno uređeno Zakonom o dobrovoljcima i Uredbom o naseljavanju južnih krajeva iz 1920. godine, a tek je 1931. donet Zakon o naseljavanju južnih krajeva. U periodu do aprila 1941. na prostoru KiM je izdeljeno 120.672 ha i to na 10.877 naseljenika, 602

⁵ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, при., *Југословенска држава и Албанци*, I, (Београд: СЛ СРЈ, АЈ, ВИИ, 1998), 19; Ljubodrag Dimić, „Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija“, *Istorijski vekovi*, br. 1–2, (1990), 189; *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak* (Београд: СЗС, 1989), 35; Борче Јевлевски, „The Albanian population in the Kingdom of Yugoslavia: demographic and statistical analysis“, *Istorijski vekovi*, br. 1, (2023), 19.

⁶ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову* (Београд: КН, 1990), 234; Petrit Imam, *Srbi i Albanci kroz vekove* (Београд: К.В. С, 2000), 253; Владимира Стојанчевић, Ђорђе Борозан и Љубодраг Димић, *Земља живих* (Београд: АИК ЦК ТИ, 2005), 225; Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације. Рашика, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област* (Нови Сад, Београд: ПР, ИИ, 2012), 34.

dobrovoljca i 7.802 domoroca, a neizdeljeno je ostalo 99.327 ha. Podignuto je 330 naselja i zaselaka sa 12.689 kuća, 46 škola i 32 crkve. Iako je samo 5% zemlje podeljene kolonistima bilo obrađeno, bilo je slučajeva zloupotrebe, u smislu oduzimanja imanja albanskog stanovništva, mahom kačacima i njihovim saradnicima, bez obzira na to da li su njihove porodice mogle opstati na ono malo zemlje što im je ostavljeno. Osim toga, neretko se dešavalo da vlasti nisu Albance u potpunosti upoznавale sa njihovim pravima i da im nije davana zemlja adekvatnog kvaliteta i blizine. Intenzitet kolonizacije bio je najveći u periodu od 1922. do 1929. i od 1933. do 1938. godine, a broj naseljenih se do 1941. na prostoru KiM procenjuje na oko 12.000 porodica ili oko 60.000 ljudi.⁷

Najpodrobniji zapis o poduhvatu naseljavanja ostavio je sudija Vrhovnog suda Đorđo Krstić, koji je od maja 1927. do avgusta 1928. bio vršilac dužnosti glavnog agrarnog poverenika u Skoplju. Kako je zabeležio: *Upoznao sam organizaciju rada, težinu i ozbiljnost poverene misije, aktuelnost i komplikovanost čitavog agrarnog problema, sastav i vrednost kako domaćeg tako i još više naseljeničkog elementa... i sve uslove kao i tegobe, pod kojima se razvija tamošnji život.* Važno je istaći da nije tačno tumačenje po kome je na KiM naseljavano samo novo stanovništvo. Kako ukazuje Krstić: *Za gotovo polovinu domaćinstava naseljavanje je bilo i ispravljanje pret-hodne okupatorske kolonizacije koju su Mladoturci nasilno sprovodili. Svojom agrarnom reformom, ili bolje reći čifčijskom politikom, (Mladoturci su) spremali... potpuno depošediranje srpskog seljaka, postavivši čifčijske odnose na bazu čistih zakupnih ugovora sa otkaznim rokom. ... Izvidima koji su sprovedeni... na Kosovu još ima zemlje koja se neovlašteno drži i koju bi trebalo privesti surhamu agrarne reforme. ... O tome sam se lično osvedočio. Arnauti već danas prodaju sve one zemlje koje su bespravno prisvojili i koje bi mogli izgubiti.*⁸

Naseljavanje, međutim, kako se može videti iz kritike Krstića, nije bilo temeljno promišljeno i sistematično sprovedeno, niti je tretirano kao prvorazredno državno pitanje. *Ne možemo biti zadovoljni ni... postavljenim ciljevima, ni... metodama rada, a ni postignutim rezultatima...* Po njegovom uverenju, naseljavanje treba nastaviti, ali na zdravim osnovama... *Ja ne zameram toliko ovom stanju koje je stvorio rat, kao i prilike. Osuđujem onaj nemar pri izboru činovništva, koji je išao tako daleko da se nije vodilo računa kome se poverava tako odgovorna akcija... Nije se tražilo nikakvih naročitih kvalifikacija. To su mesto zauzimali ljudi ili po protekциji, ili po partijskoj podesnosti.*⁹ Tako je, na primer, zabeleženo da su se sve do 1929. u đakovičkom srezu kao staništa za koloniste koristile *kolibe u potpuno primitivnom stanju... koje po najobičnijim higijenskim uslovima ... (nisu) za stanovanje ljudi.* Poseban problem bio je što naseljenici, budući da nisu postali pravni sopstvenici zemlje, nisu ispunjavali uslove da se zadužuju kod Agrarne banke pa su zajmili novac od zelenića, sa svim pogubnim posledicama koje su iz togaproisticale.¹⁰

⁷ Isto.

⁸ Videti više: Ђорђо Крстić, *Колонизација у Јужној Србији* (Сарајево: Штампарија БП, 1928).

⁹ Isto.

¹⁰ Ђорђо Крстić, *Колонизација...,* 74; Arhiv Jugoslavije (AJ), 74-56-77 (Писмо Косте Крстićа, шефа Краљеве канцеларије, о стању у Ђаковичком срезу од 23. јануара 1932),

Skoro sedam decenija kasnije, Branislav Krstić će oceniti da je umesto *integrativnog i vitalnog koncepta*, primjenjen *kolonijalni i sterilni koncept*, tako da je izvršena *kolonizacija srpske istorijske teritorije umesto povratka zavičaju predaka*. Naime, naseljavanje je bilo disperzivno, pa otud u toku 20 godina ni u jednom srežu nije izmenjen odnos srpskog i albanskog stanovništva. Umesto iskusnih zemljoradnika prednost je data bezemljašima koji nisu uspeli da se dovoljno ukorene u te krajeve, a ceo poduhvat nije bio propraćen otvaranjem prosvetnih, kulturnih i naučnih ustanova, ni adekvatnim razvojem saobraćajne i komunalne infrastrukture.¹¹

O planskom iseljavanju lica *srodnih po mentalitetu sa turskim* koja bi se *lako asimilovala*, vođeni su pregovori između Beograda i Ankare od 1930. godine. Zaključivši konvencije o iseljavanju muslimana iz Grčke, Bugarske i Rumunije, Turska je ponudila u februaru 1938. adekvatan sporazum i Jugoslaviji. Postupno, kreirana je konvencija o iseljavanju oko 40.000 muslimanskih porodica iz Kraljevine Jugoslavije u roku od šest godina i precizirana je visina deviznog obeštećenja koje je jugoslovenska vlada trebalo da isplati, ali se ona nije ostvarila zbog izbijanja Drugog svetskog rata i jugoslovenskog finansijskog deficit-a. Pored toga, tekao je i spontan proces emigracije, pa je od 1927. do 1939. za Tursku iseljeno 19.379 i za Albaniju 4.322 jugoslovenska državljana; u celom međuratnom periodu ukupno je iseljeno oko 45.000 Turaka i Albanaca sa prostora Kraljevine. Među iseljenicima dominirali su oni iz viših društvenih slojeva, a kod albanskog stanovništva taj odliv je uglavnom bio anuliran visokim prirodnim priraštajem. Na osnovu referata *Iseljavanje Arnauta* koji je Vaso Čubrilović napisao 1937. na poziv Instituta zemaljske odbrane, vođena je u maju 1938. rasprava u Srpskom kulturnom klubu, kada je konstatovano da rad na kolonizaciji nije dao adekvatne rezultate i upućena preporuka državnim organima da se diplomatskim putem ili otkupom imanja podstakne iseljavanje Albanaca iz Jugoslavije, ali to nikada nije usvojeno kao deo zvanične jugoslovenske politike.¹²

Slamanjem organizovanog delovanja kačaka 1924/25. nije prestala subverzivna aktivnost albanske emigracije u cilju priključenja KiM Albaniji. Organizaciji Nacionalni revolucionarni komitet prišao je deo članova Kosovskog komiteta, dok je Italija finansirala obaveštajno delovanje Hasana Prištine koji se od 1926/27. povezao sa hrvatskim i bugarskim antijugoslovenskim ekstremistima Antonom Pavelićem i Vančom Mihailovim, i podneo Društvu naroda peticiju u kojoj je kritikovano jugoslovensko postupanje prema albanskoj nacionalnoj manjinji. Početkom 1934. pojačano je interesovanje albanske vlade za zaustavljanje procesa iseljavanja Albanaca sa KiM i Makedonije u Tursku i Albaniju, a od maja 1938. u albanskoj štampi je forisirana kampanja za što skorije proširenje albanskih granica. Posle italijanske okupacije Albanije, usledilo je osnivanje Albanske fašističke partije (AFP) 23. aprila 1939. godine, i to je bila

наведено према Александар Павловић, „Насеља Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године“, *Баштина*, бр. 25, (2008), 232.

¹¹ Branislav Krstić, *Kosovo između istorijskog i etničkog prava* (Beograd: KV, 1994), 78.

¹² Sinan Hasani, *Kosovo. Istine i zablude* (Zagreb: CIP, 1986), 70; Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна* (Београд, Шабац: ГЦ, 1987), 85; *Косово и Метохија у српској историји* (Београд: СКЗ, 1989), 306; Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije*, 3, (2006), 25.

jedina dozvoljena stranka u zemlji. Kolj Biba, sekretar AFP, izjavio je januara 1940. u Skadru da će Italija uskoro anektirati krajeve Jugoslavije i Grčke koji su bili naseljeni Albancima, a tokom maja tajno su organizovane grupe kačaka za ubacivanje preko granice. U Tirani je formiran novi Kosovski komitet na čelu sa Čarim-begom Mahmudbegovićem, poreklom iz Peći, rasturane su mape Velike Albanije u tzv. *teritorijalnim i etničkim granicama* koje su se protezale duboko u jugoslovenske i grčke oblasti i došlo je do buđenja emigrantskih grupa u Italiji, Francuskoj i Švajcarskoj. Zamisao grofa Čana bila je da podsticanjem separatističkog pokreta jugoslovenskih Albanaca *uperi nož u kičmu Beograda*, zbog čega su obnovljene pogranične tenzije, a posle neuspešnog pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu usledilo je nemačko bombardovanje 6. aprila i jugoslovenska kapitulacija 17. aprila 1941. godine.¹³

Okupacijom od strane sila Osovine 1941. prostor KiM podeljen je tako da je Italija zauzela njegov veći, podujevski deo, vučitrnski i kosovskomitrovački srez su dodeljeni nemačkoj okupacionoj zoni, tj. okupiranoj Srbiji, dok su delovi uroševačkog i gnjilanskog sreza sa Kačanikom, Vitinom i Siriničkom župom ustupljeni Bugarskoj. Dekretom od 29. juna 1941. proglašeno je *ujedinjenje Albanaca* i stvaranje protektorata Velika Albanija kojem su, osim većeg dela KiM, pripojene i oblasti u Crnoj Gori i pet srezova u Zapadnoj Makedoniji. Savet komesara okupirane Srbije doneo je 6. avgusta 1941. Uredbu o uređenju u oblasti Kosova, dok je vlada generala Milana Nedića usvojila novu Uredbu o administrativnoj podeli Srbije po kojoj je ustanovljen Mitrovački okrug, sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici, u čiji opseg su ušli vučitrnski, deževski, lapski, kosovskomitrovački i studenički srez. Italijanska propaganda obećavala je Albancima da će ovladati celim prostorom KiM, kupujući time njihovu odanost, premda je Nemačka zbog privrednih potencijala bila čvrsto rešena da zadrži rudnik *Trepču*. U Albaniji je maja 1941. obrazovan Civilni komesarijat za Kosovo, Metohiju, Sandžak, Debar i Strugu, čije nadležnosti je u decembru iste godine preuzele Ministarstvo za oslobođene krajeve.¹⁴

Proterivanje srpskog stanovništva otpočelo je odmah po zavođenju okupacije i to isprva u vidu naređenja i pretnji, a potom je podsticano fizičkom likvidacijom, ucenjivanjima, paljenjem kuća i useljavanjem Albanaca u njihove

¹³ Živko Avramovski, „Nagodbe o Kosovu i Albaniji (1912–1929)“, u: *Kosovo. Prošlost i sadašnjost* (Beograd: MP, 1989), 84; Andrije Mitrović, „Jugoslavija, Albanac i pitanje i Italija 1919–1939“, u: *Срби и Албанији у XX веку* (Београд: САНУ, 1991), 231; Đorđe Borozan, „Separatistički pokret Albanaca u Jugoslaviji i uticaj propagande iz Albanije od 1940. do Aprilskog rata 1941.“, *Tokovi istorije*, br. 1–4, (1999), 191; Branislav Gligorijević, „Interesi velikih sila u Albaniji i ugrožavanje bezbednosti Jugoslavije 1919–1939“, *JIC*, br. 1–2, (2000), 9; *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000* (Београд: ISI, 2001), 37.

¹⁴ Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*. (Priština: ZIK, 1973), 89; Predrag Živančević, *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije* (Београд: Eksportpres, 1989), 47; Branislav Božović i Milorad Vavilić, *Сурово времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату* (Београд: ИСИ, РО СУВНОР, СЕ СУДСР, ВНЦ, 1991), 41; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Београд: VNC, 1992), 111; Pavle Ćelatović Ivanov, *Balkistički pokret 1939–1952. Масовност, сарадња са окупатором и злочини над Србима* (Београд: AC, 2000), 103; Ratomir Milićević, „Прилози за разумевање политике Велике Британије према Југославији: две британске мисије у руднику Трепча: 1944–1945. године“, *Tokovi istorije*, бр. 2, (2023).

domove. Uništavane su srpske škole, crkve, manastiri, spomenici i groblja, raško-prizrenski episkop Serafim je uhapšen i interniran u Tiranu gde je preminuo 1945. godine, srpskoj deci je bilo onemogućeno da pohađaju škole ili im je dozvoljeno da uče samo na albanskom jeziku. U pogromima su značajnu ulogu imale grupe naoružanih albanskih dobrovoljaca – vulnetera i Kosovski komitet čije je rukovodstvo radilo na planovima uključivanja Kosovskomitrovačkog okruga u Veliku Albaniju. Egzodus Srba pojačala je i poseta predsednika albanske vlade Mustafe Kruje KiM krajem juna 1942. godine, kada je pozvao da se preostali srpski narod protera ili otpremi u koncentracione logore. Novembra 1942. osnovana je organizacija Bali Kombtar (Nacionalni front) čiji su članovi – balisti, bili izuzetno revnosni u odmazdama nad srpskim stanovništvom. Posle pada Italije 8. septembra 1943, nemačke okupacione vlasti su ovladale područjem KiM proklamujući obnavljanje albanske nezavisnosti u granicama Protektorata Velika Albanija. U Prizrenu je 16. oktobra 1943. osnovana Druga prizrenska liga, čiji je idejni vođa bio Džafer Deva, zasnovana na teritorijalnim i etničkim vizijama Prve prizrenske lige (1878. godine). Pod patronatom Deva, početkom novembra 1943. formiran je Kosovski puk od oko 1.000 žandarma, koji je počinio teške zločine u Peći, Đakovici i Prizrenu. U proleće i leto 1944. godine, pretežno od Albanaca, stvorena je zloglasna 21. SS divizija *Skenderbeg*, koja je pružala strategijsku podršku tokom evakuacije nemačkih snaga. Posleratni jugoslovenski organi utvrdili su broj od oko 75.000 doseljenih Albanaca na prostor KiM, ali taj broj nije bio konačan.¹⁵

Narodna skupština Srbije je 3. septembra 1945. donela Zakon o ustrojstvu Autonomne Kosovsco-metohijske oblasti (AKMO), što je kasnije kodifikovano u Ustavima Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 1946. i Narodne Republike Srbije (NRS) 1947. godine. Bilans Drugog svetskog rata bio je poražavajući za srpsko stanovništvo na KiM; procenjuje se da je ubijeno oko 10.000 i proterano do 100.000 lica. Umesto da se nepravde isprave i gubici nadoknade, Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) je u prvoj polovini 1945. zauzeo stav da treba izaći u susret albanskom stanovništvu po većini pitanja kako bi se nakon tek ugušene iridentističke pobune ono pacifikovalo i vezalo za novu jugoslovensku državu. Odlučeno je da se agrarno pitanje reši klasnim putem na štetu predratnih kolonista, pa je 6. marta 1945. doneto Rešenje o privremenoj zabrani povratka kolonista proteranih tokom Drugog svetskog rata. Želeći da se vrate na svoja imanja, koja su u međuvremenu okupirali Albanci, oko 4.600 proteranih kolonista Srba i Crnogoraca se okupilo u Peći, ali im je nova vlast odgovorila da se pomenutim Zakonom *ispravlja povreda vlasničkih prava i interesa zemljoradnika domorodaca na teritoriji Makedonije i Kosovsco-metohijske oblasti izvršenih kolonizacijom i agrarnom reformom na osnovu zakona i uredaba donetih pre 6. aprila 1941*, što je praktično značilo legalizaciju stanja stvorenog tokom okupacije.¹⁶

¹⁵ Isto.

¹⁶ Milovan Obradović, „Agrarna reforma na Kosovu i Metohiji (1945–1947)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XXIV, (1988), 37; Љубиша Дабић, „Ревизија аграрне реформе и колонизације на Косову и

Sa opisanim rešenjem nije se slagao ministar za kolonizaciju Sreten Vukosavljević, pa je 3. avgusta 1945. donet Zakon o reviziji dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosovsko-metohijskoj oblasti u cilju ispravljanja povreda vlasničkih prava i interesa zemljoradnika domorodaca. Reviziju je trebalo da izvrši Mešovita komisija, ali su se u njoj sukobili predstavnici Ministarstva za kolonizaciju i Oblasnog komiteta partije koji je nastojao da spreči povratak kolonista. Mešovita komisija je krajem januara 1946. sačinila tri spiska – prvi od 3.352 kolonista kojima je ostavljena sva ranije dobijena zemlja i rok do kojeg su morali da se vrate kako ne bi izgubili prava na nju, drugi od 286 kolonista kojima je ostavljen deo zemlje i predviđena dopuna u zemljištu kako bi im se osigurao ekonomski opstanak i treći od 306 kolonista koji su gubili pravo na svu ranije dobijenu zemlju i bili upućeni da se nasele u Vojvodinu. Ministarstvo za kolonizaciju nije bilo zadovoljno ovim odlukama i ukazalo je na brojne propuste u radu Mešovite komisije, ali je ono samo ukinuto prilikom obrazovanja nove vlade 31. januara i njegove ingerencije je preuzezla je Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju pri vladu FNRJ. Tako je posedovana zemlju dobilo 4.829 naseljeničkih porodica, izgubilo 595, u Vojvodini su zemlju stekle 2.064 i po raznim linijama preseljene 383 porodice, dok se na KiM nisu vratile 1.683 porodice. Oni kolonisti koji su imali prava na povratak zemlje neretko su se na terenu susretali sa odbijanjem Albanaca da se sa njihove zemlje isele. Ti Albanci su uživali zaštitu partijskih rukovodilaca albanske nacionalnosti kojima nije išlo u prilog da se ispituju zloupotrebe i zločini počinjeni tokom okupacije.¹⁷

Prvi državni popis stanovništva Jugoslavije posle Drugog svetskog rata izvršen je 1948. i prema njemu je u FNRJ živelo 15.841.566, u NRS 6.527.966 i u AKMO 727.820 lica. U FNRJ je Srba bilo 41,51%, Albanaca, 4,76%, Crnogoraca 2,7% i Turaka 97.954 i u NRS Srba 73,89%, Albanaca 8,15%, Crnogoraca 1,15% i Turaka 1.910. U AKMO je bilo 498.242 Albanaca (68,45%), 171.911 Srba (23,62%), 28.050 Crnogoraca (3,85%) i 1.315 Turaka (0,18%), a od ostalih nacionalnosti bilo je 9.700 Muslimana, 5.300 Hrvata, 500 Makedonaca, 300 Slovenaca i mali broj Rusa, Nemaca, Bugara, Italijana, Rumuna i drugih. U FNRJ su Albanci bili najbrojnija nacionalna manjina, a iza njih su dolazili Mađari sa 496.500 lica (3,15%). Naredni državni popis stanovništva, sproveden 1953. godine, pokazao je da je na KiM živeo 808.141 stanovnik, od kojih 524.559 Albanaca (64,91%), 189.869 Srba (23,49%), 31.343 Crnogoraca (3,88%), 34.583 Turaka (4,28%), 6.241 Muslimana (0,77%) i 21.546 ostalih (2,66%). Rezultati državnih popisa iz 1948., 1953., 1961., 1971. i 1981. mogu se zbirno videti u sledećoj tabeli:¹⁸

Метохији после Другог светског рата“, *Општина*, 7–8, (1989), 5; Влајко Потежица, „Сретен Вукосављевић и забрана повратка Срба и Црногораца у Македонију и Косово и Метохију“, *Сеоски дани Сртена Вукосављевића*, XIII, (1990), 97.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Момчило Павловић, Предраг Ј. Марковић, *Косово..., 75; Jugoslavija 1918..., 35.*

Tabela br. 1: Nacionalna struktura stanovništva Kosova i Metohije
prema jugoslovenskim državnim popisima

Godina	1948.					1953.					1961.					1971.					1981.																																																
	Ostali	Muslimani	Turci	Crnogorci	Srbi	Albanci	Ukupno	Ostali	Muslimani	Turci	Crnogorci	Srbi	Albanci	Ukupno	Ostali	Muslimani	Turci	Crnogorci	Srbi	Albanci	Ukupno	Ostali	Muslimani	Turci	Crnogorci	Srbi	Albanci	Ukupno																																									
18.623	9.679	1.315	28.050	171.911	498.242	727.820	2,56%	1,33%	0,18%	3,85%	23,62%	68,45%	100%	21.546	6.241	34.583	31.343	189.869	524.559	808.141	2,66%	0,77%	4,28%	3,88%	23,49%	64,91%	100%	18.989	8.026	25.764	37.588	227.016	646.605	936.988	1,97%	0,83%	2,67%	3,90%	23,55%	67,07%	100%	10.103	26.357	12.244	31.555	228.264	916.168	1.243.693	2,34%	2,12%	0,98%	2,54%	18,35%	73,66%	100%	50.044	58.562	12.513	27.028	209.497	1.226.736	1.584.440	3,1%	3,7%	0,8%	1,7%	13,2%	77,5%	100%

Navedeni podaci pokazuju da se stanovništvo albanske nacionalnosti u ukupnoj populaciji na KiM od 1948. do 1981. povećalo sa 68,45% na 77,5%, dok je ono srpske nacionalnosti zabeležilo pad sa 23,62% na 13,2%. Slično je bilo i sa stanovništvom crnogorske nacionalnosti, pri čemu treba uzeti u obzir da su kroz istoriju Crnogorci sebe smatrali delom srpskog naroda i da je državna politika Jugoslavije od 1945. insistirala na njihovom prikazivanju kao posebne nacije. U periodu od 1945. do 1957. se procenjuje da se iz ekonomskih, socijalnih i verskih razloga iselilo iz Jugoslavije u Tursku između 92.564 Turaka, od čega iz NR Makedonije 86.380, a iz AKMO 5.440. Među iseljenim Turcima je bilo i Albanaca, koji su se izdavali za Turke, ali njihov broj prema do sada dostupnim istorijskim izvorima zanemarljiv. Proces emigracije islamskog stanovništva sa KiM u Tursku bio je u opadanju od 1957. godine, zato što su turske vlasti počele da preduzimaju mere da bi to iseljavanje sprečile, dok je lider NR Albanije Enver Hodža pozivao Albance da ostanu na KiM i da deluju u cilju njegovog pripajanja Albaniji.¹⁹

¹⁹ Радмила Радић, „Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година“, *Историјски записи*, бр. 1–2, (1999), 143; Игор Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)* (Београд: САНУ, 2021), 398.

KPJ, odnosno Savez komunista Jugoslavije (SKJ) nije bio zainteresovan da spreči permanentno izbjijanje međunarodnih netrpeljivosti na KiM. Navedena politika je bila na tragu odluka Četvrtog kongresa KPJ iz 1928. i Petе zemaljske konferencije KPJ iz 1940. godine. Tako su Albanci iskoristili svoj povlašćeni položaj da na krilima višedecenijskog iredentizma pojačaju pritisak na srpsko i crnogorsko stanovništvo, ne bi li ga primorali da napusti KiM, sasvim u skladu s planom prve Prizrenske lige iz 1878. za objedinjavanje albanskih teritorija i stvaranja Velike Albanije. Opisano je naročito bilo izraženo od sredine pedesetih godina XX veka, o čemu je dragocene podatke ostavio episkop (ep.) Pavle (Stojčević), potonji srpski patrijarh, koji je ustoličen za episkopa raško-prizrenskog 13. oktobra 1957. i u tom zvanju proveo naredne 33 godine. Iako je Srpska pravoslavna crkva (SPC) bila skrajnuta iz državnog i društvenog života, kao čuvar srpske duhovnosti, tradicije, kulture, običaja i istorijskog sećanja koje je partija svim silama nastojala da preoblikuje, potisne i zabrani, ep. Pavle je Svetom Arhijerejskom Sinodu SPC redovno slao izveštaje u kojima je opisivao nedaće srpskog naroda i crkve na KiM.²⁰

Tako je 8. aprila 1958. zapisaо da od Pećи do Deviča u Drenici nema nijednog sveštenika SPC, da su manastiri Gorioč i Crna Reka potpuno pusti i da u Gračanici nema paroha. U Eparhiji raško-prizrenskoj, koja je obuhvatala prostor KiM i Raške oblasti, bilo je 11 aktivnih manastira, koji su radili u veoma teškim uslovima, dok je kod *pravoslavnog srpskog stanovništva postojao veliki strah da svoja religiozna osećanja ispolji*. U Izveštaju od 11. oktobra ep. Pavle je istakao da su državne vlasti osudile na zatvorsku kaznu od 15 dana zemljoradnike Srbe koji su prisustvovali bogosluženju u razrušenoj crkvi u selu Suvom Lukavcu kod Pećи, optuživši ih da su navodno održali litiju kroz selo i da to *nisu prostorije koje su verske zajednice odredile za vršenje verskih obreda*. Osim što je opisano bilo suprotno Zakonu o pravnom položaju verskih zajednica, iste pojave državne vlasti nisu zabranjivale muslimanima i rimo-katolicima, tj. na delu je bila očita diskriminacija srpskog naroda na KiM.²¹

Zaključci Izvršnog komiteta (IK) CK SKJ od 2. marta 1959. proklamovali su borbu za veću ravnopravnost nacionalnih manjina u Jugoslaviji, posebno na KiM kao najzaostalijem delu države, gde je zatraženo veće zapošljavanje nacionalnih manjina, u prvom redu Albanaca. U narednim godinama je zapošljavanje na KiM obavlјano na štetu Srba i Crnogoraca, što je samo ohrabrilovalo Albance da pojačaju pritiske na njih da se iseljavaju. Tako su se tokom zime 1959/60. iz sela Labudovića iselile poslednje tri srpske porodice nudeći zemlju manastiru Devič, da je ne bi prodali Albancima. Do Prvog svetskog rata u tom selu bilo je 17 srpskih i 17 albanskih kuća, a posle Drugog svetskog rata ostalo je svega 6 srpskih kuća. Slična situacija je bila u Vitomirici i Dobruši, gde je broj albanskih kuća naglo narastao na 100 i 160, a pritisak na Srbe je vršen i preko škola i drugih organizacija. Na proširenom plenumu Oblasnog komiteta

²⁰ Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа (Призрен, Београд: ЕПР, БФ, 1987), 808; Радмила Радић, Држава и верске заједнице 1945–1970, II, (Београд: ИНИС, 2002), 54; Миомир Гаталовић, „Време и околности избора епископа Германа за патријарха СПЦ 1958. године“, у: *Српска теологија у 20. веку: истраживачки проблеми и резултати*, 2, (2007), 308; Миомир Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965* (Београд: ИСИ, ДИС, 2016), 257.

²¹ Isto.

(OK) SK Srbije (SKS) za KiM 22. januara 1960. razmatrano je sprovođenje Zaključaka IK CK SKJ, kada je organizacioni sekretar tog tela Džavid Nimani branio interes Albanaca i umanjivao značaj iseljavanja Srba i Crnogoraca, a partijski kadrovi ne-albanskih nacionalnosti na to nisu reagovali, ne bi li očuvali svoje privilegovane položaje. Stoga ne čudi što je ep. Pavle u izveštaju od 4. maja naveo slučaj crkve u selu Zupče u Mitrovačkom Kolašinu koju su Albanci demolirali, a kada su Srbi hteli da je obnove stigao je poziv na *seosku konferenciju* na kojoj im je rečeno da *nije vreme da se popravljaju crkve, nego dižu fabrike*. Slična sudbina zadesila je i mnoge druge srpske crkve, kao onu u Kačaniku. Takođe, on je istakao da se brojnost Srba smanjuje usled iseljavanja i nataliteta koji ne može da parira albanskom. U vezi sa time je indikativna sledeća tabela:²²

Tabela br. 2: Prosečne stope prirodnog priraštaja stanovništva u promilima

Period	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1948–1952.	14,2 %	10,9 %	24,8 %
1953–1960.	11,3 %	8,8 %	27,0 %
1961–1970.	7,0 %	5,2 %	28,7 %
1971–1981.	6,1 %	3,5 %	27,3 %

Udba je početkom 1960. počela da sastavlja prve izveštaje o iseljavanju srpskih i crnogorskih naseljenika iz KiM. Tako je procenjeno da je od kraja Drugog svetskog rata KiM napustilo oko 1.200 naseljeničkih porodica Srba i Crnogoraca, u toku 1959. – 119, u prva četiri meseca 1960. – 117 i da se na odlazak spremaju još oko 300 porodica mahom za centralnu Srbiju ili Crnu Goru. Na područje Peći, Dečana, Istoka i Kline se od kraja Drugog svetskog rata zbog popaljenih kuća nije vratilo 149, u užu Srbiju i u Crnu Goru se iselilo 283, u druge delove KiM je emigriralo 149 i pripreme za iseljavanje je vršilo 72 porodice Srba i Crnogoraca. U toku 1958. iselila se 41 porodica, u 1959. – 40 i do 1. maja 1960. – 32, mahom za užu Srbiju i Crnu Goru, mada je bilo i onih koje su prodavale seoska imanja i kupovale kuće u gradu Peći. U Klini je od 1946. do 1960. zemlju napustilo 21 domaćinstvo, od čega je 7 otišlo za užu Srbiju, 6 za Crnu Goru i 8 u druge gradove KiM, a zemlju su prodala 182 domaćinstva od kojih je za užu Srbiju otišlo 68, u Crnu Goru 56 i u druge gradove KiM 88. Nameru da uskoro proda zemlju i odseli se imalo je 68 domaćinstava. Iz Dečana se odselila 31 porodica i to u Vojvodinu 12, užu Srbiju 4 i u Crnu Goru 15, dok se u Peć odselilo 12 i po jedna porodica u Kosovsku Mitrovicu, Goleš i Đakovicu. U Istok se nije vratilo 115 porodica koje su imanja napustila 1941, dok su posle rata zemlju prodale 144 porodice, od kojih 35 srpskih i 109 crnogorskih. Sa područja Prizrena od 1945. do 1960. je iseljeno 143 srpske i crnogorske porodice sa 771 članom, od kojih u 1958. – 11 sa 51

²² AJ, 507, III/82, Stenografske beleške sa proš. sastanka IK CK SKJ, 2. 3. 1959; Arhiv Srbije (AS), Đ-2, K-215, Zapisnik sa 17. proš. plenuma OK SKS za KM, 22.1.1960; *Задужбине...*, 810; Живојин Кржалић, *Промене у броју и националном саставу становништва Косова и Метохије у периоду 1961–1991. године. Темпо раста косовско-метохијске популације и динамика промена њеног етничког састава у послератним међупописним периодима*, (Београд: РЗСС, 1998), 1.

članom, u 1959. – 14 sa 58 članova i u 1960. – 13 sa 87 članova, a pripremala se da ode 41 sa 396 članova. Sa područja Đakovice su u istom periodu emigrirale 72 srpske i crnogorske porodice, a 1945. se nije vratio 300 naseljeničkih porodica proteranih tokom rata. Njihova imanja su mahom naselile albanske porodice koje su se od 1918. nalazile u odmetništvu i smatrali da polazu pravo na ovu zemlju. Od 1959. do maja 1960. se sa ovog područja iselilo 9 porodica Srba i Crnogoraca. Sa područja Gnjilana se od kraja Drugog svetskog rata do maja 1960. iselilo 158 srpskih i crnogorskih porodica, a u pripremi je bilo još 53 porodice. Nagli porast iseljavanja otpočeo je 1957. kada je emigriralo 15 porodica, 1958. – 26, 1959. – 41 i do maja 1960. – 27. Sa područja Kosovske Mitrovice se od 1945. do 1960. iselilo 200 porodica Srba i Crnogoraca. Selo Jezero se smanjilo sa 36 na 8 naseljeničkih porodica, selo Balince sa 15 na 4 i selo Oblevik sa 12 na 6. Iz Srbice se od 1949. do 1959. iselila 41 porodica, u 1959. – 8, u 1960. – 12 i nameravalo je da to učini još 20. Grad Kosovsku Mitrovicu je od 1958. napustilo 158 porodica Srba i Crnogoraca. Sa područja Podujeva su se u 1959. iselila 22 domaćinstva Srba i Crnograca, u 1960. – 36, dok je 46 najavljuvalo odlazak. Iz sela Majanca su emigrirali svi Srbi, iz sela Bajčine 15 i planiralo je da ode još 14 domaćinstava.²³

Udba je kao glavne uzroke iseljavanja Srba i Crnogoraca navodila pritiske od strane Albanaca, i to kroz ometanje svakodnevnog života, maltretiranja porodica i fizičke napade, posebno na stare, žene i decu, pokušaje silovanja, tuče, puštanje stoke u njive, zabranjivanje da se pojedine parcele oru, pomeranje međa i sečenje zabrana, odnošenje letine, ubijanje domaćih životinja, bespravno zauzimanje zemlje radi obradivanja, vršenje pritiska na lokalnu samoupravu da dodeljuje Srbima zemlju lošijeg kvaliteta, sprečavanje prodaje imanja pod izgovorom da je ono u tursko vreme bilo albansko i uz ucenjivanje kako bi se imanje kupilo u bescenje, rušenje nadgrobnih spomenika, iridentističku propagandu i pevanje pesama na svetkovinama u kojima se veličao progon Srba, pretnje i poručivanje Srbima da se što pre odsele zato što KiM nije njihova zemlja, nametanje albanskog jezika u školama i dodeljivanja stipendija pretežno Albancima, favorizovanje Albanaca biranjem za narodne odbornike i nezainteresovanost opštinskih vlasti da rešavaju sporove.²⁴

Episkop Pavle je u izveštaju od 27. aprila 1961. upozorio na pojačane napade Albanaca na Srbe istakavši: *Drugi navode da vlasti favorizuju Šiptare, koji u organima vlasti ima mnogo, a koji se uzjamno pomažu i sve zakonske olakšice osiguravaju za svoje, dok se na Srbe svaljuje sva težina obaveza, i to uvek u zakonskoj formi.*²⁵ U tome učestvuju i Srbi članovi partije, da im se, valjda, ne bi prebacio šovinizam i sl. Naš život ne može da izdrži ekonomski, te se iseljava. Uništavani su

²³ AS, BIA, III-133, Podaci o iseljavanju živilja srpske i crnogorske nacionalnosti sa Kosmeta, 1960; AS, BIA, III-133, Analiza uzroka migracija srpsko-crnogorskog živilja sa teritorije Metohije, 12. 5. 1960; AS, BIA, III-133, Analiza u vezi sa iseljavanjem Srba i Crnogoraca od oslobođenja do danas iz Prizrena, 1960; AS, BIA, III-133, Izveštaj o iseljavanju naseljenika sa terena Ispostave Đakovica, 12. 5. 1960; AS, BIA, III-133, Analiza o iseljavanju srpskih porodica iz Gnjilana, 12. 5. 1960; AS, BIA, III-133, Izveštaj, 12. 5. 1960; AS, BIA, III-133, Analiza iseljavanja naseljenika sa terena Ispostave Kosovska Mitrovica, 14. 5. 1960.

²⁴ Isto.

²⁵ Termini Šiptar i šiptarski su do kraja 1968. bili u zvaničnoj upotrebi.

usevi u manastirima Visoki Dečani i Sv. Trojice kod Prizrena, gde Albanci dolaze kao u svoje, beru i odnose, pri čemu se na opomenu kaluđerica ili drugog osoblja u manastiru, drsko suprotstavljaju, nasrću i da se biju, psujući majku srpsku i preteći da ovo nije srpsko, već albansko. U to vreme je došlo i do sve otvorenijeg proslavljanja Ramazana i Bajrama na KiM, na šta su državne i partijske vlasti uzdržano reagovale, iako je sve više muslimanskih vernika izostajalo sa posla. Prema svedočenju Miladina Vilotića, sekretara Komisije za nacionalne manjine (KNM) CK SKS i SSRNS, tokom 1961. je na traženje CK SKS formirana Komisija od 25 članova, na čelu sa Dragoslavom Dražom Markovićem, koja je obišla opštine na KiM i sastavila Izveštaj o međunarodnom stanju na terenu i iseljavanju srpskog i crnogorskog stanovništva, prikazavši situaciju *bitno drugačjom* od one koju je predstavljalo najviše oblasno rukovodstvo. No, umesto da se tim povodom zakaže sednica CK SKS, Izveštaj je dat na čitanje samo odabranim članovima ovog tela i upućena je direktiva rukovodstvu AKMO da *preduzme mere da se spreče pritisci na srpski i crnogorski živalj*. Inače, tokom 1962. je ep. Pavle u svojim izveštajima konstatovao da se iz gnjilanskog namesništva iselilo 200 srpskih domova, iz vrbničke parohije 70 i iz goleške parohije 81.²⁶

Na proširenom sastanku Ideološke komisije i KNM CK SKS 23. marta 1962. razmatrane su pojave šiptarskog *nacionalizma*, u vezi sa čime je zaključeno da Albanci vrše pojačan pritisak na Srbe i Crnogorce da se iseljavaju sa KiM, i to čak na *one Srbe koji se nisu selili 500 godina*. Tom prilikom je Branislav Škembarević čvrsto zastupao stav rukovodstva AKMO da je sve navedeno posledica *ekonomskih i prirodnih migracionih kretanja*, odbacivši indicije da je u pitanju *rezultat politike favorizovanja šiptarskog življa, šiptarskih kadrova i delovanja iredente*, što je načelno podržao predsedavajući Dragoslav Draža Marković. Iako nije bio eksplicitno razmatran, na sednici IK CK SKS 9. jula je podnet Izveštaj o neprijateljskom delovanju i negativnim pojavama na Kosmetu, u kojem je analiziran *pritisak na živalj srpske i crnogorske nacionalnosti sa tendencijom da se isele iz Oblasti tokom 1960. i 1961. godine*. Iz Izveštaja se uočava da su Albanci najveći pritisak na Srbe i Crnogorce vršili u mešovitim seoskim sredinama, gde je bilo *fizičkih napada, usmenih pretnji, namernog uništavanja dobara i nezakonitog prisvajanja nepokretnosti putem prisiljavanja da se imovina proda u bescenje*, pri čemu nisu bile pošteđene ni porodice aktivnih oficira Jugoslovenske narodne armije i pripadnika organa unutrašnjih poslova. Poručivano da će *Kosmet uskoro postati deo Albanije kada će svi Srbi biti istrebljeni, Ovde vam nije mesto i Ako nećete da odete milom – hoćete silom*. Kada bi pružili otpor, Srbi i Crnogorci bi bili prebijani i prećeno im je fizičkom likvidacijom, ako bi incidente prijavili miliciji. Kako bi se izbegla krivična odgovornost, najčešće je na opisane radnje nagovarana albanska omladina do 19 godina starosti, a ukoliko bi neki izgrednik i bio uhvaćen, sudije za prekršaje bi mu izricale

²⁶ AS, BIA, III-133, Iseljavanje srpsko-crnogorskog življa, 19. 1. 1962; AJ, 144, K-64, Informacija za članove Savezne komisije za verska pitanja, oktobar–novembar 1962; Радмила Радић, *Држава...*, 595; *Задуљбине...*, 811; Атанасије Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохију од 1941. до 1990.* (Приштина, Земун: Јединство, ЗШ, 1990), 39; Коста Николић, „Занемарени аспекти косовске кризе“, у: *Косово и Метохија. Прошlost, садашњост, будућност* (Београд: САНУ, 2007), 211; Миладин Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији* (Лозница: ЗС, 2009), 113.

najviše 10 do 30 dana zatvora. Prosvetni radnici Albanci su bojkotovali kolege Srbe i Crnogorce, napadali ih, ako bi učenicima albanske nacionalnosti dali slabu ocenu i prikrivali su đačke irendističke ispadne. Takođe, Udba je konstatovala da se sa KiM 1960. i 1961. iselilo 500 porodica Srba i Crnogoraca i da je veliki broj njih vršio pripreme da isto učini u narednom periodu. Sa teritorije Gnjilana se iselilo 117 porodica, a sa teritorije Peći 356, od kojih samo iz Istoka 121, a najveći pritisak je vršen na području opština Podujevo, Drenica, i Đakovica. Na kraju sednice je zatraženo od rukovodstva AKMO da spreči opisane pojave kako one *ne bi štetile međunacionalnim odnosima u Oblasti*, ali narednih godina ništa ozbiljnije nije učinjeno na tom planu.²⁷

U Izveštaju od 9. marta 1964. ep. Pavle se požalio da državne vlasti ne dozvoljavaju SPC da obnovi i održi verske objekte koji su postojali vekovima i da drugim verskim zajednicama čak omogućavaju da *podignu svoje bogomilje gde ih nikad nisu imale*. Tako je 1965. u Mazgitu kod Prištine podignuta nova džamija, a u Veležu se zidala nova rimokatolička crkva, dok se u dvorištu pravoslavne crkve u Kosovskoj Kamenici namerno svakog petka održavala pijaca. Iz razgovora sa meštanima u okolini Prizrena i Kosovske Mitrovice ep. Pavle je saznao da Albanci noću uteruju stoku u useve i otvoreno prete Srbinima da se isele uz poruke *Kosovo nije Srbija*. Od 1954. do 1964. je sa područja Kline imanja otuđilo 46 naseljeničkih i 9 starosedelačkih porodica Srba i Crnogoraca. Izveštaj Udbe iz juna 1965. otkriva da je od 1960. sa KiM emigriralo oko 2.000 srpskih i crnogorskih porodica, pri čemu samo u 1964. i 1965. oko 500 porodica kako naseljenika, tako i starosedelaca. U narednim mesecima je iseljavanje planiralo još 300 porodica, a njih oko 470 je od 1960. emigriralo iz Podujeva, Orlana i Glogovca i to za užu Srbiju, mahom za Jablanicu, Toplicu i Župu. Sa područja Gnjilana se 1964. iselilo 79 srpskih i crnogorskih porodica, 1965. – 51 i za emigraciju se spremalo njih 63. Sa područja Uroševca iz sela Tankosića se od 1960. od 150 srpskih domaćinstava iselilo 24, od kojih 17 za užu Srbiju. Iz sela Sovtovića, gde je živelo 35 srpskih domaćinstava, iselilo se njih 10, pri čemu su se doselila albanska domaćinstva pretežno iz Kosovske Kamenice. Sa područja Prizrena se od 1949. iselilo 174 srpskih i crnogorskih domaćinstava, pri čemu u 1964. i prvoj polovini 1965. – 70.²⁸

Posle Četvrtog plenuma CK SKJ, tzv. Brionskog, održanog 1. jula 1966, još se više pojačala državna politika izlaženja u susret albanskom stanovništvu na račun srpskog i crnogorskog na KiM. U takvim okolnostima je jugoslovenskom lideru

²⁷ AS, Đ-2, K-6, Stenografske beleške sa proš. sastanka IK i KNM CK SKS, 23. 3. 1962; AS, BIA, III-133, Analiza o iseljavanju srpskih porodica sa terena bivšeg sreza Podujeva, maj 1962; AS, Đ-2, K-4, Zapisnik i materijal sa sednice IK CK SKS, 9. 7. 1962.

²⁸ AS, BIA, III-133, Migracija naseljeničkog življa sa područja SO Kline, 19. 10. 1964; AS, BIA, III-133, Izveštaji, 20-25. 10. 1964; AS, BIA, III-133, Analiza slučajeva pritisaka za iseljavanje iz Prištine, maj 1965; AS, BIA, III-133, Informacija, 21. 5. 1965; AS, BIA, III-133, Analiza slučajeva pritisaka za iseljavanje iz Kosovske Mitrovice, 25. 5. 1965; AS, BIA, III-133, Analiza slučajeva pritisaka radi iseljenja iz Uroševca, 25. 5. 1965; AS, BIA, III-133, Izveštaj u vezi sa iseljavanjem naseljenika iz Prizrena, 27. 5. 1965; AS, BIA, III-133, Analiza pritisaka za iseljenje iz Gnjilana, 1965; AS, BIA, III-133, Podaci o iseljavanju srpsko-crnogorskog življa sa KiM, 14. 6. 1965; AS, BIA, III-133, Informacija o migraciji srpsko-crnogorskog življa sa Kosmetom, 21. 2. 1966; *Zadužbine...*, 811. Miomir Gatalović, „Uticaj otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964–1965“, *Istorijski vekovi*, br. 2, (2016), 117.

Josipu Brozu Titu 30. septembra uputio pismo izvesni V. Petr. iz Vučitrna u kojem mu se požalio da su se svi Crnogorci iz sela Kraljica iselili, sem jedne porodice koja se takođe pripremala da emigrira, a da se slično dešavalo i u selima Svraćak i Gojbujla čiji žitelji su isli u Opštinu Vučitrn da protestuju kod organa vlasti što im Albanci u sred dana uteruju stoku u imanja. Potpisani se izvinio Brozu što ne sme da napiše pune podatke o sebi kako ne bi bio progjen i konstatovao: *Molim Vas, proverite i ispitajte, pa ćete se uveriti da je to tačno. Razgovarajte sa ljudima iz naroda, jer organi to kriju.* Broz je reagovao tako što je zapisao: *Treba vidjeti šta se to tamo događa* i uputio dopis Dobrivoju Bobiju Radosavljeviću 18. oktobra, što samo pokazuje da je bio upoznat sa opisanom situacijom.²⁹

Sedma plenarna sednica Pokrajinskog komiteta (PK) SKS za KiM, održana 12. i 13. oktobra 1966, ocenila je da se migracije Srba i Crnogoraca iz Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija (APKM) *tendenciozno prikazuju kao pritisak Albanaca i da one zapravo predstavljaju proizvod ekonomskih potreba stanovništva.* Iz partijskih izveštaja sa obilaska terena u novembru uočava se da posle Brionskog plenuma Albanci više nisu pravili nikakvu razliku između srpskih i crnogorskih naseljenika i starosedeoca kada su pritisci u pitanju, a ugrožavani su čak i stručni kadrovi koji su bili upućeni da podstaknu razvoj KiM. Pa ipak, u PK SKS za KiM je već 11. marta 1967. održano savetovanje sa sekretarima opštinskih komiteta SK na kojem je konstatovano da su osnovni uzroci migracija srpskog i crnogorskog stanovništva *ekonomske i sociološke prirode* i da ih *neprijateljski, nacionalistički i šovinistički elementi koriste kako bi uneli zabunu.* Stoga je zaključeno da *nije bilo organizovanog političkog pritiska na domaćinstva ovih nacionalnosti kako bi ona napustila svoja prebivališta*, dok su pritisci Albanaca da u bescenje kupe srpske imanja prikazani kao sporovi oko međa i njihova želja da u svojstvu prvih komšija *imaju pravo preče kupovine.* Na kraju su optuženi *velikosrpski nacionalisti da plasiraju priče o migracijama* kako bi opovrgli odluke Brionskog plenuma i Sedmog plenuma PK SKS za KiM.³⁰

Episkop Pavle je u Izveštaju za period od 1. aprila 1966. do 1. aprila 1967. naveo: *Posle Četvrtog plenuma i reorganizacije Službe bezbednosti iznosi se ozbiljno i ovakvo tumačenje iseljenja Srba sa Kosova i Metohija: To je izvodio Ranković i njegova klika kako bi iseljavanjem Srba dobili argumente protiv Šiptara! Koliko on u tom raseljavanju ima zasluga, a koliko brojni drugi činioci, sada još ne znamo. Ono što znamo to je da posle Četvrtog plenuma, iznošene krivice Rankovića i drugih činilaca Službe bezbednosti pripisuju se u ovim krajevima Srbima uopšte, te je od tada stanje još teže i ozbiljnije.* Osim toga, u APKM je dosledno počelo da se

²⁹ AJ, 507, II/28, Stenografske beleške sa 4. sednice CK SKJ, 1. 7. 1966; AJ, 837, II-4-6/25, Pismo iz Vučitrna, 1966; Светко Ковач, Бојан Димитријевић, Ирена Поповић Григоров, *Случај Ранковић. Из архива КОС-а*, (Београд: МЦО, 2014), 54; Миомир Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969* (Београд: ИСИ, 2018), 25; Igor Vukadinović, „Strogo poverljivi izveštaji ministara spoljnih poslova Albanije o političkoj situaciji u Jugoslaviji i na Kosovu i Metohiji 1966–1968“, *Istorijska 20. veka*, br. 1, (2023), 159.

³⁰ AS, Đ-2, SKK, K-1, Stenografske beleške sa 7. plenuma PK SKS za KiM, 12–13. 10. 1966; AS, Đ-2, K-23, Neka zapažanja i utisci o međunacionalnim odnosima na KiM, 2. 11. 1966; AS, Đ-2, SKK, K-6, Savetovanje sa sekretarima OK SK, 11. 3. 1967.

primenjuje zapošljavanje prema nacionalnom ključu, što je praktično značilo da je Albancima, shodno njihovoj brojnosti, pripadalo skoro tri četvrtine rukovodećih mesta. U vezi s time je ep. Pavle primetio: *Kako je do sada Srba bilo više zaposleno, nego što im procentualno pripada, jer Šiptari nisu imali stručnih kadrova koji im tek sada pristižu, sada i ubuduće neće se moći zaposliti nijedan Srbin dogod se ne popuni kvota koja pripada Šiptarima. Srbi, razume se, neće imati kud nego da traže zapošljenje u drugim krajevima, ili inostranstvu, što će im broj još više smanjiti. Ali sem tih ekonomskih razloga, postoji organizovan pritisak elemenata (Albanaca) čiji je jedan dobar deo vekovima, do danas, u pljački gledao najbolji oblik privrede, a svoju slobodu nije shvatao drugačije no kao mogućnost ugnjetavanja drugih.*³¹

Zbog učestalih žalbi predstavnika SPC sa KiM, predsednik Narodne Skupštine SR Srbije Miloš Minić je u pratinji grupe pokrajinskih funkcionera posetio manastire Pećku Patrijaršiju i Visoke Dečane, ali bez konkretnih rezultata. PK SKS za KiM je 12. februara 1968. razmatrao političko stanje na KiM i konstatovao da se iseljavanje stručnjaka, koji su pretežno bili srpske i crnogorske nacionalnosti, *tendenciozno prikazuje*, odnosno da su u pitanju *migracije u cilju traženja boljih uslova života, a ne posledica loših međunacionalnih odnosa*. Na Četrnaestom plenumu CK SKS, održanom 29. i 30. maja 1968, pokrajinski kadrovi ne samo albanske, nego i srpske nacionalnosti, reagujući na kritike Jovana Marjanovića i Dobrice Čosića, tvrdili su da se migracije Srba i Crnogoraca sa KiM dešavaju iz *ličnih, materijalnih i kulturnih motiva*. Tom prilikom je Marjanović ukazao da je pokrajinsko rukovodstvo više zaokupljeno proširivanjem prava i samostalnosti APKM, nego brigom zbog iseljavanja Srba i Crnogoraca, dok je Čosić istakao da je potrebno ispitati pritiske Albanaca na Srbe i Crnogorce, odnosno pojave sistematskog potiskivanja sa rukovodećih mesta, neravноправnosti pred sudovima i osećanja ugroženosti. Takođe, Čosić je govorio i o velikom prirodnom priraštaju Albanaca i njihovim težnjama za otcepljenjem od Jugoslavije i pripajanjem Albaniji. Katarina Patrnogić Cica je na to uzvratila da godišnje iz KiM emigrira 10.000 lica, od kojih 1.000 Srba i 9.000 Albanaca, pa je zaključila da su *neosnovane sve tvrdnje o ugroženosti Srba*.³²

Samo nekoliko meseci kasnije, 27. novembra 1968, na KiM su izbile masovne iredentističke demonstracije. Služba državne bezbednosti (SDB) je imala informaciju da iredentistička grupa od 11 lica planira da organizuje proteste 19. novembra, povodom Dana oslobođenja Prištine, ali da je od te namere u poslednji čas odustala. Stoga su pokrajinski rukovodioci morali biti obavešteni da se pripremaju novi, veći izlivi nezadovoljstva Albanaca, koji bi mogli da eskaliraju oko 28. novembra, dana albanskog nacionalnog okupljanja. Mesec dana pre početka demonstracija pomoćnik republičkog sekretara za unutrašnje poslove Rajko Đaković upozorio je predsednika PK SKS za KiM Veli Devu da se spremaju neredi, ali tim povodom ništa nije preduzeto. Šef SDB Jugoslavije Borče Samonikov požalio se 1971. Josipu Brozu Titu da je SDB u APKM znala za pripremu demonstracija i da je obavestila pokrajinsko rukovodstvo koje im je odgovorilo: *To nije vaše, stanje nije takvo, mi*

³¹ Задужбине..., 813.

³² AS, Đ-2, SKK, K-6, Materijali sa 13. plenuma PK SKS za KiM, 1968; AS, Đ-2, K-4, Stenografske beleške sa 14. sedenice SK SKS, 29–30. 5. 1968.

odgovaramo za to, vi radite svoje poslove i nemojte da se sekirate. Uostalom i sam Broz je na konferenciji za novinare u Jajcu, povodom 25 godina AVNOJ-a, minimizirao značaj albanskih demonstracija, argumentom da je to: *Manji dio omladine i studenata, koji su razbijali izloge, kao što to čine na Zapadu, ili u gotovo svim zemljama. Malo ko nema takvih slučajeva.* Opisan odnos državnih i partijskih struktura prema srpskom i crnogorskom življu na KiM nastavljen je narednih godina, pa se procenjuje da se od 1961. do 1981. sa KiM iselilo njih najmanje 52.000, pri čemu je broj naselja bez Srba porastao sa 410 na 670 i bez Crnogoraca sa 243 na 760. Najviše Srba i Crnogoraca se iselilo iz Dečana, Glogovca, Srbice, Podujeva, Kačanika, Dragića i Zjuma i to uglavnom za užu Srbiju.³³

Zaključak

Kosovo i Metohija (KiM) je vekovima bio prostor koji su naseljavali Srbi i Albanci. Kao i ceo Balkan, i ta oblast se našla pod različitim istorijskim okolnostima, posebno dolaskom Osmanskog carstva u Evropu, kada se etnička situacija promenila na štetu srpskog naroda. XX vek je obeležio pad broja Srba na prostoru KiM. U periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije bilo više predloga za popravljanje takvog stanja i otpočelo se sa realizacijom dovođenja srpskih kolonista, ali taj poduhvat nije bio temeljno osmišljen, ni do kraja sproveden. Albansko pitanje je iskoristila Italija, koja je podržavala iridentizam i separatizam, u težnji da na taj način razbijje Jugoslaviju. Nakon okupacije 1941. godine, prostor KiM se našao prvo u podeljenoj italijansko-nemačkoj okupacionoj zoni, a posle 1943. u isključivoj nemačkoj. Zajedničko svim okupacionim vlastima bila je snažna podrška albanskoj radikalnoj politici, usled čega je sa prostora KiM proterano do 100.000 Srba i Crnogoraca i oko 10.000 ubijeno.

Ni uspostavljenje nove, socijalističke Jugoslavije nije popravilo opisano stanje. Najvećem broju izbeglih Srba i Crnogoraca nije dozvoljen povratak na KiM, čime je legalizovano stanje stvoreno tokom okupacije sa ciljem da se albansko stanovništvo pacifikuje neotvaranjem pitanja ratnih zločina i prisvajanja srpske i crnogorske imovine. Narodna skupština Srbije je 3. septembra 1945. donela Zakon o ustrojstvu Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, čime je oblast u organizacionom smislu izdvojena iz matične Republike Srbije, dok su se malobrojni srpski i crnogorski povratnici susretali sa snažnim otporom albanskog življa koje ih je tretiralo neprijateljski. Težak život za Srbe i Crnogorce se nastavio tokom narednih decenija, što je dovelo do njihovog masovnog iseljavanja u veće gradove, a najviše za Centralnu Srbiju. O takvom stanju iscrpne podatke je ostavio episkop raško-prizrenski Pavle, potonji patrijarh SPC. S druge strane, Udba je takođe sastavila brojne izveštaje koji se iznenađujuće

³³ AJ, 142, I-302, Informacija o demonstracijama u APKM, 1968; „Титов интервју“, *Политика*, 1. децембар 1968, navedeno u: Предраг Марковић, „Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968. године: један документ“, *Историја 20. века*, бр. 1–2, (1999), 169; *Jugoslavija 1918...*, 35; Ружа Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногорца са Косова и из Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, (Београд: САНУ, 1989), 13; Живојин Кржалчић, *Промене...*, 377; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941–1991*, 3, (Београд: ISI, 2013), 168; Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989* (Нови Сад, Београд: Прометеј, Информатика, 2020), 23.

poklapaju sa svedočanstvima episkopa Pavla. Političko-partijsko rukovodstvo na prostoru KiM, u kojem su Albanci imali većinu, migracije je prečutkivalo, dok su rukovodstva na nivou Srbije i Jugoslavije navedenom slabo pradavale pažnju. Posle Četvrtog plenuma Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, tzv. Brionskog plenuma 1966. još više se pojačala državna politika izlaženja u susret albanskom stanovništvu na račun srpskog i crnogorskog na prostoru KiM. Značaj srpskog pitanja i iredentističkih demonstracija 1968. minimizirao je i Josip Broz Tito, opravdavši anti-jugoslovensko raspoloženje Albanaca. Tako se na prostoru KiM od 1948. do 1981. broj Albanaca povećao sa 68,45% na 77,5%, dok je ono srpske nacionalnosti zabeležilo pad sa 23,62% na 13,2%, a crnogorske sa 3,85% na 1,7%.

REFERENCE

- Avramovski, Živko. „Nagodbe o Kosovu i Albaniji (1912–1929)“. U: *Kosovo. Prošlost i sadašnjost*. Urednik: Petković Ranko. Beograd: MP, 1989.
- Bartl, Peter. *Albanci od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio, 2001.
- Bogdanović, Dimitrije. *Knjiga o Kosovu: Razgovori o Kosovu*. Beograd: KN, 1990.
- Božović, Branislav, i Milorad Vavić. *Surova vremena na Kosovu i Metohiji: Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: ISI, RO SUNBOR, SE SUDSR, VNC, 1991.
- Borozan Đorđe. *Velikoalbansko pitanje 1878–1998*. Podgorica: CANU, 2002.
- Borozan, Đorđe. „Separatistički pokret Albanaca u Jugoslaviji i uticaj propagande iz Albanije od 1940. do Aprilskog rata 1941“.*Tokovi istorije*, br. 1–4, (1999), 191–206.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941–1991*, 3. Beograd: ISI, 2013.
- Dabić, Ljubiša. „Revizija agrarne reforme i kolonizacija na Kosovu i Metohiji posle Drugog svetskog rata“. *Opština*, br. 7–8, (1989), 5–25.
- Dimić Ljubodrag, i Đorđe Borozan (priredivači). *Jugoslovenska država i Albanci*, I. Beograd: SL SRJ, AJ, VII, 1998.
- Dimić, Ljubodrag. „Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija“. *Istorija 20. veka*, br. 1–2, (1990), 189–196.
- Dželatović Ivanov, Pavle. *Balistički pokret 1939–1952: Masovnost, saradnja sa okupatorom i zločini nad Srbima*. Beograd: AS, 2000.
- Fundić, Dušan. *Austrougarska i nastanak Albanije (1896–1914)*. Beograd: Clio, 2021.
- Gatalović, Miomir. *Burna vremena: Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1966–1969*. Beograd: ISI, 2018.
- Gatalović, Miomir. *Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1958–1965*. Beograd: ISI, DIS, 2016.
- Gatalović, Miomir. „Uticaj otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964–1965“. *Istorija 20. veka*, br. 2, (2016), 117–136. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2016.2.gat.117-136>

- Gatalović, Miomir. „Vreme i okolnosti izbora episkopa Germana za patrijarha SPC 1958. godine“. *Srpska teologija u 20. veku: istraživački problemi i rezultati*, br. 2, (2007), 308–320.
- Gligorijević, Branislav. „Interesi velikih sila u Albaniji i ugrožavanje bezbednosti Jugoslavije 1919–1939“. *JIČ*, br. 1–2, (2000), 9–26.
- Hadri, Ali. *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*. Priština: ZIK, 1973.
- Hasani, Sinan. *Kosovo. Istine i zablude*. Zagreb: CIP, 1986.
- Ilevski, Borče. „The Albanian population in the Kingdom of Yugoslavia: demographic and statistical analysis“. *Istoriја 20. veka*, br. 1, (2023), 19–44. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.1.ili.19-44>
- Imami, Petrit. *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: K.V.S, 2000.
- Jagodić, Miloš. *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu 1878–1912*. Beograd: ZU, 2009.
- Jevtić, Atanasije. *Od Kosova do Jadovna*. Beograd, Šabac: GC, 1987.
- Jevtić, Atanasije. *Stradanje Srba na Kosovu i Metohiji od 1941. do 1990*. Priština, Zemun: Jedinstvo, ZŠ, 1990.
- Jovanović, Vladan. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*. Beograd: INIS, 2002.
- Jovanović, Vladan. „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije*, br. 3, (2006), 25–44.
- Jugoslavija 1918–1988. *Statistički godišnjak*. Beograd: SZS, 1989.
- Kosovo u Memoxuju u srpskoj istoriju. Beograd: CK3, 1989.
- Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000. Beograd: ISI, 2001.
- Kovač Svetko, Bojan Dimitrijević, i Irena Popović Grigorov. *Slučaj Ranković: Iz arhiva KOS-a*. Beograd: MCO, 2014.
- Kržalić, Živojin. *Promene u broju i nacionalnom sastavu stanovništva Kosova i Metohije u periodu 1961–1991. godine: Tempo rasta kosusko-metohijske populacije i dinamika promena njenog etničkog sastava u posleratnim međupopisnim periodima*. Beograd: RZSS, 1998.
- Krstić, Branislav. *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*. Beograd: K.V, 1994.
- Krstić, Đordđe. *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*. Sarajevo: Štamparija B. P, 1928.
- Malinović, Dragi. *Kačački pokret na Kosovu i Metohiji 1918–1924*. Priština, Kosovska Mitrovica: ISK, FF, 2005.
- Marković, Predrag. „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine: jedan dokument“. *Istoriја 20. veka*, br. 1–2, (1999), 169–180.
- Milkić, Ratmir. „Prilozi za razumevanje politike Velike Britanije prema Jugoslaviji: dve britanske misije u rudniku Trepča: 1944–1945. godine“. *Tokovi istorije*, br. 2 (2023), 217–242. DOI: <https://doi.org/10.31212/tokovi.2023.2.mil.217-242>
- Mirić Slavković, Božica. *Političke, ekonomске i kulturne prilike na Kosovu i Metohiji 1929–1941*. Beograd: IP Prosveta, IP Princip, 2018.

- Mitrović, Andrej. „Jugoslavija, Albansko pitanje i Italija 1919–1939“. U: *Srbi i Albanci u XX veku*. Urednik Andrej Mitrović, 231–251. Beograd: SANU, 1991.
- Nikolić, Kosta. „Zanemareni aspekti kosovske krize“. U: *Kosovo i Metohija. Prošlost, sadašnjost, budućnost*. Urednik: Kosta Mihailović, 189–233. Beograd: SANU, 2007.
- Obradović, Milovan. „Agrarna reforma na Kosovu i Metohiji (1945–1947)“. *Godišnjak Arhiva Kosova*, XXIV, (1988), 37–63.
- Pavlović Momčilo, i Predrag J. Marković. *Kosovo i Metohija: prošlost, pamćenje, stvarnost*. Beograd, Istočno Sarajevo, Novi Sad: ZUNS, ISI, Preporod MM, 2009.
- Pavlović Momčilo, Dragomir Bondžić, Miomir Gatalović, Ivana Pantelić, Goran Antonović i Ratomir Miličić. *Kosovo i Metohija – vek važnih događaja 1912–2012*. Beograd, Novi Sad: ISI, CIP, 2012.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: VNC, 1992.
- Petrović Ruža, i Marina Blagojević. *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije: Rezultati ankete sprovedene 1985–1986. godine*. Beograd: SANU, 1989.
- Potežica, Vlajko. „Sreten Vukosavljević i zabrana povratka Srba i Crnogoraca u Makedoniju i Kosovo i Metohiju“. *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, XIII, (1990), 97–110.
- Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970, II*. Beograd: INIS, 2002.
- Radić, Radmila. „Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina“. *Istorijski zapisi*, br. 1–2, (1999), 143–173.
- Ristanović, Petar. *Kosovsko pitanje 1974–1989*. Novi Sad, Beograd: Prometej, Informatika, 2020.
- Stojančević Vladimir, Đorđe Borozan, i Ljubodrag Dimić, *Zemlja živih*. Beograd: AIK CK TI, 2005.
- Terzić, Slavneko. *Stara Srbija (XIX–XX vek): Drama jedne civilizacije: Raška, Kosovo i Metohija, Skopsko-tetovska oblast*. Novi Sad, Beograd: PR, II, 2012.
- Toleva, Teodora. *Uticaj Austro-Ugarske imperije na stvaranje albanske nacije 1896–1908*. Beograd: FV, IES, 2016.
- Vilotić, Miladin. *Ko je i zašto skriva istinu o Kosovu i Metohiji*. Loznica: ZS, 2009.
- Vukadinović, Igor. *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945–1969)*. Beograd: SANU, 2021.
- Vukadinović, Igor. „Strogo poverljivi izveštaji ministara spoljnih poslova Albanije o političkoj situaciji u Jugoslaviji i na Kosovu i Metohiji 1966–1968“. *Istorijski 20. veka*, br. 1, (2023), 159–176. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.1.vuk.159-176>.
- *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*. Призрен, Београд: ЕПР, БФ, 1987.
- Živančević, Predrag. *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*. Beograd: Eksportpres, 1989.

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF EMIGRATION OF SERBS AND MONTENEGRINS FROM KOSOVO AND METOHIJA UNDER THE RULE OF JOSIP BROZ TITO

Miomir Gatalović, PhD*

Summary

Kosovo and Metohija (KM) has been a territory inhabited by Serbs and Albanians for centuries. Like the entire Balkans, this territory found itself under different historical circumstances, especially by the arrival of Ottoman Empire in Europe, when ethnic situation changed to the detriment of the Serbian nation. During the period of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/Kingdom of Yugoslavia, there were several proposals to correct this situation and the implementation of bringing in Serbian colonist began, but this project was neither thoroughly thought out, nor fully implemented. The Albanian question was used by Italy, which supported irredentism and separatism, in an effort to break up Yugoslavia. After the occupation in 1941, the territory of the KM was first assigned to Italian-German occupation zone, and after 1943 exclusive to German one. Common to all occupation authorities was strong support to Albanian radical politics, as a result of which up to 100.000 Serbs and Montenegrins were expelled from the territory of KM and around 10.000 were killed.

Even the establishment of new, socialist Yugoslavia didn't improve the described situation. The largest number of refugee Serbs and Montenegrins are not allowed to return to KM, which legalized situation created during occupation, with the aim of pacifying the Albanian population by not opening the issues of war crimes and appropriation of Serbian and Montenegrin property. On September 3, 1945, the National Assembly of Serbia passed the Law on the Organization of the Autonomous Kosovo-Metohija Region, which separated the region from the maternal Republic of Serbia in an organizational sense, while the small number of Serbian and Montenegrin returnees met with strong opposition from the Albanians who treated them hostilely. The difficult life for Serbs and Montenegrins continued during the following decades, which led to their mass emigration to larger cities, mostly to Central Serbia. Bishop Pavle of Raška-Prizren Bishopric, the latter Patriarch of the Serbian Orthodox Church, left detailed information about this state of affairs. On the other hand, the Udba also compiled numerous reports that surprisingly coincide with the testimonies of Bishop Pavle. The political-party leadership in the territory of KM, where Albanians were the majority, kept the migrations quiet, while leaderships at the level of Serbia and Yugoslavia paid little attention to the aforementioned. After Fourth Plenum of the Central Committee of League of Communist of Yugoslavia, the so-called the Brioni Plenum in 1966, the state policy of reaching

* Research Associate, Institute for Contemporary History, Belgrade, Republic of Serbia
miomir.gatalovic@isi.ac.rs

out to the Albanian population, at the expense of the Serbian and Montenegrins, in the territory of KM was even more intensified. The significance of the Serbian question and the irredentist demonstrations of 1968 was also minimized by Josip Broz Tito, who justified the anti-Yugoslav sentiment of the Albanians. Thus, from 1948 to 1981, the number of Albanians in the territory of KM increased from 68,45% to 77,5%, while that of Serbs decreased from 23,62% to 13,2% and Montenegrins from 3,85% to 1,7%.

KEYWORDS: Albanians, Josip Broz Tito, Yugoslavia, Kosovo and Metohija, migrations, national minority, national question, Bishop (Patriarch) Pavle, Serbs, Serbia